

# ZANAATLA TEKNOLOJİ ARASINDA TIP MESLEĞİ:

## TEKNO-FETİŞİZM VE

## İNSANSIZLAŞMIŞ SAĞALTIM



**Dr. Ali ERGUR**

Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji  
Bölümü Öğretim Üyesi  
aergur@gsu.edu.tr

### Büyüden teknolojiye tabibin toplumsal rolü

İnsanın bedeniyle ilişkisi, en temel var oluş sorularını sorabildiği çağlardan (var olduğunun farkına vardığından) beri kaçınılmaz olarak, onun benliğinin ve onun çevresinde kurduğu toplumsal ilişkilerin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Doğanın temel tasarımına uygun, belli bir düzenlilik arz eden, işlevsel akışı mümkün kılan bir var oluş, bu bağlamda, 'sağlık' hali olarak tasavvur edilmiştir. Doğal olarak, bu tanım çerçevesinin dışında kalan, düzenli ve işlevsel, dolayısıyla toplumsal anlamda genellikle yararlı olmayan durumlar da hastalık olarak nitelendirilmiştir. Bu düzenliliğin bir denetçisi ve onarımcısı olmasına duyulan gereksinim, tıp mesleğini ve bir toplumsal iradenin taşıyıcısı ve simgesi olarak tabip figürünü ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla tıp, insanın bu temel ontolojik ve varoluşsal sorgulamasının bir ürünü olarak doğmuş, zaman içinde kendine özgü bir iktidar alanı haline dönüşmüştür. Bu iktidarı yapılandıran en önemli unsur bir büyü yaratıcı ve taşıyıcı olma özelliğidir. Çağlar boyunca bu büyü işlevinin biçim ve kavramsal boyutları değişse de, özündeki toplumsal işlev aynı kalmıştır.

Tabibin tek bir beden üzerinde uygulamaya çalıştığı sağaltma becerisi, aslında simgesel olarak toplumun bütünsel bir beden (tarihsel-etkileşimsel beden) olarak düzeninin yeniden tesis edilebileceğine dair inancı korumaya yöneliktir: Bu açıdan bakıldığında, bireyin bedeni, toplumsal bedenin metaforu haline gelir. O yüzden organik bedenin sağaltımı, soyut bütünsel bedene olan inancı da pekiştirici niteliktedir. Böylece tabip yalnızca bir teknisyen değil, dinsel ve politik bir kişiliğe dönüşür. Tıbbın bu temel konumu, dayandığı bilgi zemini, teknikler ve amaçların niteliğinin dönüşümüne rağmen, aynı toplumsal anlamı taşımaya devam etmektedir. Büyü ve metafizik güçleri yönetme becerisinin yerini modern çağda teknolojiye olan inanç almıştır.

Çağımızın en özgün düşünürlerinden biri olan Michel Foucault, her çağın bir bilme rejimi (episteme) olduğunu, bunun da hakikat kavramını şekillendirdiğinin altını çizer. Buna göre toplumun yapısal özellikleri de (hiyerarşiler, normlar, değerler, vb.) biçim kazanırlar. Modern-öncesi tıp, doğa-üstü güçlerin yönettiği bir dünya anlayışında büyü yaratarak şekillenmiştir. Modern çağın makbul bilgi rejimi ise, bilimsel ve yanlışlanabilir olandır. Adına 'bilimsel' dediğimiz bu epistemolojik temel, bilimsel bilgi ve onun ekseninde hızlanarak evrimleşen teknolojinin egemenliğini





mutlak bir şekilde ilan etmiştir. Modern-öncesi çağlarda akıl yürütmeye dayalı çıkarsamalardan elde edilen bulgular, bazı yüzeysel gözlemler, dinselikle yoğun bir şekilde iç içe geçmiş bir sağaltım deneyimi, tabibi, metafizik güçleri önemli ölçüde beden sağaltımı için yönlendiren, olağanüstü yetilere sahip kişi konumuna yerleştirmiştir. Çağdaş tıp bilgisi, binlerce yıllık insan uygarlığının ancak son iki yüzyılında ortaya çıkan bilimsel ilerlemelerin bir sonucu oluşmuştur. Kuşkusuz bazı temel bilgiler, çok eski çağlardan beri mevcuttur; ancak bilimsel sayılılar temelinde, gözlemlenebilir, ölçülebilir, görgül veriye dayalı, karşılaştırmalı ve en önemlisi yanlışlanabilir bilgi rejimi temelinde oluşan tıp bilgisi, yöntemi ve araçları ancak sanayi modernliğiyle birlikte şekillenmiştir.

### Zanaat olarak tıp ve insanın bütünlüğü

Tanı ve sağaltımda kesinlik, nesnellik ve etkililik sağlayan bu paradigmanın kuşkusuz sayısız yararları vardır. Ancak, çağımızda teknoloji ve teknik ilerlemenin, insanın refahı için bir araç olmaktan çıkıp kendinde bir amaç dönüşmüş olduğu da göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu teknoloji arzusunun bir tekno-fetişizme dönüşmesi, tıp ve tabip kavramlarını ciddi anlamda sorgulamaya başladığımız bir süreci başlatmış görünüyor. Tıp pratiği, teknolojinin kendisinin amaç haline geldiği, insanı nesneleştiren, tabibi ise bilginin bütünselliğinden kopmuş, dar bir uzmanlık alanına hapsolmuş teknisyene dönüştürmektedir. Bu aşamada, tıbbın kadim işlevini yeniden düşünmemiz gerekli görünüyor. Zira sağaltılmasına çalışılan beden, böyle bir teknisyen ideolojisinin içinde,

toplumsal metafor olma özelliğini yitirmekte, teknolojinin kendisini işaret etmekten başka bir işlevi kalmamış bir göstergeye dönüşmektedir. Oysa tıbbın kurucuları, tıbbın özündeki zanaat boyutuna ve varoluşundaki bütünselliğe önem atfeden bilgelerdi; aynı zamanda filozof olmaları, onları başka zanaatkârlardan ayıran en önemli özellikleriydi.

Tıbbın büyüden, tabibin şamandan ayrılmasında belirleyici bir rol oynayan İstanköylü (Kos) Hipokrates, çağdaş bilimsel tıbbi yönetime de esas teşkil eden ilke ve yaklaşımları ortaya koymuştu. Buna göre önce hastaya zarar vermek gerekiyordu. Hipokrates'in bir tabip için zaten benimsenmiş olması gereken bir ilkenin altını çizmesi ilk bakışta gereksiz görünebilir. Ancak onun hayranı olarak, iki cümlede ifade ettiği fikirler üzerine sayfalarca yazan Bergamalı Galenos, bu ilkenin, hastanın sağaltımı için bir anlamda zar atan hekimlerin yöntemsiz yaklaşımlarına karşı temel bir uyarı olduğunun altını çizer. Teknolojiye boğulmuş tıp ise, zar atmak yerine zar da gelebilecek bütün sayı kombinasyonlarını denemeye dayalı bir yaklaşım benimsemiş görünüyor. Bunun, sağaltımın hasta yararına ona zarar vermeyen bir yol seçilmesi gereğiyle tam olarak uyumlu olup olmadığı da bir tartışma konusudur. Arap biliminin altın çağında tıp mesleği üzerine yazan İbn Bahtışû, tabibin mesleğini icra ederken salt bedene odaklanmasının, insanın varoluşundaki bütünselliği göz ardı edeceğini ifade etmektedir: "Ben tabibin nefsin hallerini birçok yönden araştırması gerektiğini söylüyorum. Bunlar bazı yönlerden zorunlu bazı yönlerden gereklidir. Bu bağlamda filozoflar ve tabipler ruh ve bedenin canlılığın birer parçası olduğu hususunda aynı fikirdedirler (...) Anlaşıldığı üzere insan canlılığın bir parçasıdır ve bir ruh ve bedenden oluşmuştur (...) Açık ki insan vücudu tıp sanatının konusu/nesnesidir (mevzu) ve bu sanatın, konusunu değişik açılardan ele alması ve sağlığını koruyup kollamaya gayret etmesi gerekir." Bu sıradan ve zaten bilinir gibi görünen saptama, günümüzün teknoloji-egemen tıp anlayışında hızla önemsizleşmektedir. İnsan, hayatın başka alanlarında olduğu gibi bir girdiye, bir hammaddeye, işlenebilecek bir nesneye, hatta piyasada değişim değerine dönüşecek bir metâyâ dönüşmektedir. Bu dönüşümün başlatıcısı tıp değildir; ancak tıp, insanın ontolojik bütünlüğü ve anlamıyla en yakın ilişkiyi kurmaya yetkili tek bilim olduğu için, günümüzün yeni kapitalist sömürü biçimlerinin, üzerinde en açıklıkla gözlemlenebildiği alandır. Üstelik bu yeni iktisadi mantık, teknolojiyi, metâlaşmanın aracı olarak kullanırken, hastayı olduğu kadar hekimi de gayri-insanileştirmektedir. Hasta teknolojinin nesnesi olduğu kadar hekim de, önceden tanımlanmış, teknoloji-yoğun ortamda şematikleştirilmiş prosedürleri izlemekten başka işlevi kalmayan bir teknisyene dönüşmektedir. Ebu Reyhan El Birûnî, hangi ilacın hangi hastalıklar için kullanılması gerektiğini, "tıp ilminin maruf şahsiyetleri tarafından ortaya konulup herkesçe kabul edilmiş bulunan terkiplerin en iyisini yapabilmek suretleri ile ilaçları toplamağı kendisine san'at ittihaz etmiş kimse"nin yaptığı işi, tıbbın "en iptidâî tabakası ve ilk



kademesi" olarak tanımlar. "Hattâ san'at; tıbbın tabaka ve kademelerinden sayılmayabilir del"4 ifadesiyle, önceden tanımlamış şemaları izleyen teknisyene tabip denemeyeceğinin altını çizer. Tıbbın teknolojiyle işgali, aynı zamanda onun kuramsal ve pratik olarak bölünmesine, faydasının piyasa mantığıyla şekillendirilmesine de yol açmaktadır. Oysa İbn-i Sînâ, bu yapay bölünmenin tehlikesine daha 11. yüzyılda dikkat çekiyordu: "Ancak tıbbın bir kısmı pratiktir; bir kısmı teoriktir, denirse de, onların burada demek istedikleri şey, bu konuyla ilgilenen pek çok kişinin de kabul ettiği gibi, tıbbın birbirinden ayrı iki dala bölünebileceği anlamına gelmez. Hattâ ondan başka bir şeyin kastedilmekte olduğunu bilmek gerekir. Tıbbın bir değil iki bölümü de bilimdir, ancak onlardan biri tıbbın yönteminin bilimi, diğeri ise, onun nasıl tatbik edileceğinin bilimidir. Daha sonra onlardan birincisine bilim veya teori adı verilmiştir; diğeri ise pratik adını alır. "İbn-i Sînâ'ya göre tıp biliminin konusu hasta ve sağlıklı insan bedenidir. Ancak bu beden bütünü boyutlarıyla anlaşılması, bütüncül bir bilgiye sahip olmaya bağlıdır. Bütüncül bilgi ise tekil olarak hastalıkların tabip tarafından deneyimlenen bilgilerinden birikir. Bu kapsamda, insanı kendi özünden uzaklaştıran yeni iktisadın tarihsel-toplumsal bileşenlerine daha yakından bakmamız gerekmektedir.

### Tıp pratiğinin teknisyenleşmesi: Tekno-fetişizm

Bilimsel üretimin yöntem ve araçları, bilginin yenilenerek birikmesinin bir ekonomik getiri sağladığı kapitalist pazarda mümkün olmuştur. Sanayi Devrimi, teknolojiyi, insan emeğinin yanında önemli bir güç olarak tanımlamıştır. İnsanlığın, sürekli olumlu yöne doğru giden doğrusal bir evrim içinde olduğu savı, Aydınlanma Felsefesi'nin temel düşüncelerinden biriydi. Böylece sürekli ilerleme, bilimin ve onun sonucu olan teknolojinin gelişmesi, insanlığa mutlak anlamda mutluluk getirecek tarihsel bir süreç olarak görülüyordu. Ancak Yirminci Yüzyıl'ın büyük yıkımları, bu sürekli ilerleme fikrini önceleyen bakışın köklü bir şekilde sorgulanmasına yol açtı. Diğer yandan, sanayi kapitalizmi de, Karl Marx'ın tarif ettiği gibi sürekli stok fazlası veren, böylece dönemsel buhranlar üreten bir sistem olarak tıkanmaya doğru gidiyordu. Sanayi kapitalizminin kilitlenmeye başladığı aşamada, yeni bir iktisadi düzen ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaklaşık olarak 1880'li yıllardan başlayarak, bir yandan dünyanın tamamını bütünlük bir pazar olarak tasarlayan, diğer yandan somut metâ üretiminden ziyade soyut değer temsillerinin dolaşımını önceleyen yeni bir kapitalizm doğmuştur. Finans kapitalizmi, varsayımsal değerlerin, mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde yeryüzü ölçeğinde yer değiştiren artı-değer üretmelerine dayalı yeni bir piyasa şekillendirmiştir. Ancak bu sistemin iyi çalışabilmesi için iki alanda teknolojik ilerleme kaydedilmesi gerekmiştir: Ulaştırma ve iletişim. O nedenle, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında baş döndürücü bir hızla gelişen bir iletişim teknolojisine ve genel anlamda teknolojinin toplum hayatında gitgide merkezi yer kaplayışına tanık olduk. Teknoloji, hiçbir çağda olmadığı kadar sıradan bireyin kullanımına açılmıştır. Bunun demokratikleştirici bir boyutu olduğu doğrudur; ancak aynı zamanda küresel bir teknoloji tüketim pazarının beslenmesi sonucunu da doğurmuştur. Bugün, bu sürecin sonucunda ortaya çıkan sanayi-sonrası toplum, enformasyon toplumu, ağ toplumu olarak tanımlanan yeni bir toplumsal durum içinde bulunuyoruz.

Adı her ne olursa olsun, bu yeni toplumsal-ekonomik mantık, temel kazancını enformasyon işlemekten kazanan, hizmetler sektörü ağırlıklı ve teknolojiyi, hiç olmadığı kadar toplum hayatının merkezine yerleştiren bir düzen getirdi. Teknolojinin önem kazanmasının yegâne nedeni bilimsel ilerleme hızı değildir; teknik nesnelerin mutlak birer çözüm ve daha önemlisi bir hakikat rejimi haline gelmesidir. Diğer bir deyişle, teknoloji, kendisini salt işlevler olarak tanımlamakta, insanın kusurluluğuna karşı mükemmel bir eylem ideali sunmaktadır. Teknolojiyi hayatın vazgeçilmez



bir parçası haline getiren güdü, bu mükemmellik arzusudur. Ancak makine, yapısal olarak arızayı potansiyel olarak içerir. İşte bir mesleğin, özelde tıbbın, salt teknik bir bilgi ve süreç haline gelmesinin içerdiği paradoks bu aşamada ortaya çıkmaktadır: Teknoloji, mükemmellik iddiasıyla, kusurlu insan becerisinin yerine geçmekte, böylece hekimin ustalık geliştirme alanını daraltmaktadır. Teknolojinin yetersiz kaldığı, mevcut olmadığı, arızalandığı durumlarda, doğru tanı koymak için ise ustalık becerisi geliştirmiş olmak gerekir. Zaten bu durumların dışında da, her insanın özgül bir birim olması nedeniyle, her hastayla yeniden bütün tıp bilgisini gözden geçirme zorunluluğu kendini dayatır. Bununla birlikte tabibin ustalık bilgisinin yerini, kaçınılmaz bir şekilde teknoloji almaktadır. Bu ise, hekimin bilgisinin teknolojinin mükemmeliyet söylemi tarafından daraltılmasıyla sonuçlanmaktadır. Teknoloji mutlak bir kurtarıcı, tartışmasız bir referans, gitgide kendinde bir ideolojiye dönüşmektedir. Bunun maddi tezahürü ise, tanı ve sağaltımın önemli ölçüde (1) şemalaşması; (2) teknoloji tarafından belirlenmesidir. Özellikle genç kuşak hekimler, teknolojinin sunduğu bu üstünlük ideolojisini daha fazla içselleştirerek yetişmektedirler. Diğer yandan, tanı ve sağaltım üzerinde hukuki baskılar olması da teknolojinin bir kurtarıcı ve nötr bir referans haline gelmesini kolaylaştırmaktadır. Böylece teknolojinin kullanımı ve ideolojik olarak meşrulaştırılması, onun hem maddi hem kavramsal anlamda aşırı kullanımına yol açmaktadır. Tekno-fetişizm, bu maddi ve ideolojik temelin bir sonucudur. Artık teknolojinin işlevlerinden ziyade ona sahip olmak, onun sağladığı teknik olanakları mutlak ve tartışılmaz bilimsel ölçütler olarak kabul etmek önemlidir.

Fetişizm kavramı, arzu nesnesinin olmadığı zaman ve yerde, onun yerine geçmesi istenen bir ikame aracıdır; simgesel olarak, temsil ettiği arzu nesnesini işaret eder. Ancak onun yerine işlev görmesi, daima eksik bir arzu anlamına gelecektir. Bu da teknolojiye olan gereksiminin hep daha fazlasına olan arzuyu besler. Bir teknik nesne, yalnızca daha yeni, daha ileri bir sürüm olduğu için tercih edilir hale gelir. Arzu nesnesi sürekli ileri kaçar; bu da tüketim toplumunun temel psikanalitik işleyiş mantığıdır. Kuşkusuz her yeni teknik düzey, her yeni teknik nesne, bir öncekinden biraz daha ayrıntılı veri sağlamaktadır. Ancak bunun, mutlak anlamda daha kesin bir tanı, daha sonuç verici bir sağaltım sağlayıcı olması garantilenmiş değildir. Öyle bile olsa, günümüzdeki tekno-fetişizm, artık bu yarardan ziyade, teknik nesnenin kendisini tüketmenin güdümündedir. Teknoloji, gelişmiş bir ustalık bilgisinin emrinde olmaktan ziyade, tıp bilgisinin neredeyse ta kendisi olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu da tıbbın özündeki bütünsel bakışın parçalandığı, yerini, teknik sürecin çıktısının kendisinin tıp bilgisi olarak tasavvur edildiği yeni bir anlayışa bıraktığı aşamadır. Bugün tıp eğitimi ve uygulamasının karşısındaki en önemli tehdidin teknolojinin kendisi değil, tekno-fetişizm şeklinde tezahür eden bu kapsayıcı ideoloji olduğunu iddia edebiliriz. Elbette bu süreç yalnızca teknik düzeyde belirlenen bir dönüşüm değildir; neo-liberal ekonomik bir mantığa yaslanır.

## Neoliberal iktisadın gayriinsanileştirme politikaları

Teknolojinin hayatın merkezine yerleşmesi, yalnızca bir bilimsel ilerleme meselesi değildir; ondan daha derinde, finans kapitalizminin, değeri soyutlaştıran doğası ve 1980'lerden itibaren uygulamaya sokulmuş neoliberal iktisadın şekillendirdiği toplumsal-siyasal sistemin bir parçasıdır. Neoliberal iktisat, kamu hizmeti kavramını tasfiye eden, bireyi, kendi kurtuluş birimi haline getiren ve her alanı acımasız bir rekabet ortamına göre yeniden yapılandıran bir sistemdir. Kamu kurumlarının bile artık bir işletme anlayışıyla yeniden örgütlenmesi söz konusudur. Hastane, artık bir kamu hizmeti veren kurum değildir; devlet hastanesi bile, kendi rekabet koşulları ve tüketim ekonomisi mantığı içinde örgütlenen bir özel siyasi aktör haline gelmiştir. Son otuz yılın ve özellikle son on beş yılın kamu politikalarına, özeldede sağlık politikalarına bakıldığında, bu işletme ideolojisinin kamu hizmeti kavramının yerini tedricen aldığını görüyoruz. Teknolojinin tüketimi, bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ayrıca, neoliberal iktisadın, serbestleştirici, bireyselleştirici ve eşdeğerler arası acımasız rekabeti yaygınlaştırıcı özelliği de bu sürecin vazgeçilmez parçasıdır. Hastane, aynı kamu hizmeti idealine inanmış uzmanların, işbirliği içinde çalıştıkları bir beden değil, eşdeğer aktörlerin, bir piyasa düzeni içinde kâr artırımı yönelimli rekabetlerinin belirlediği kaotik güç ilişkileri bütünü haline gelmiştir. Teknolojinin tüketimi ve ona olan ideolojik bağımlılık, işte bu rekabet düzeninin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu eğilimin diğer bir vechesi ise insanın insana yabancılaşması olgusudur. Neoliberalizm, sistemli bir şekilde, yarattığı ölümcül rekabet ortamı nedeniyle, insanın insana düşman olmasına, eşdeğer konumdakilerin birbirinin hasmı haline gelmesine ve en önemlisi, bu şekilde insanın insani özünün yok olmasına neden olmaktadır. Neoliberal politikalar, insanı nesneleştiren, onu bir piyasa girdisi olarak tanımlayan bir toplumsal ortamı üretmektedir. Tekno-fetişizm, bu gayriinsanileştirme politikalarından da temellenmektedir. Ancak insanı hem maddi hem manevi anlamda dışlayan bu yönelim, gelişen enformasyon teknolojisi yardımıyla bizatihi insan kavramını dönüştürmektedir.

Bugün bir yandan enformasyon teknolojisi diğer yandan biyoteknoloji alanındaki yenilikler, insan bedenini müdahale edilebilir, dönüştürülebilir, makineyle bütünleştirilebilir yeni bir ontoloji içinde tanımlama yönünde evrim içindedirler. Ağ toplumunda insanın konumu, sanal ve fiziki gerçeklik bölünmesi içinde yeni bir varoluşu gerektirmektedir. İnsanlık tarihinde ilk kez 'gerçeklik' kavramı çoğul hale gelmiş, ikiye bölünmüştür. Sanal ve fiziki gerçeklik düzlemlerinden biri asıl, diğeri kopya değildir; ikisi de bir gerçeklik bağlamıdır. Bugün bireyin var oluşu, az ya da çok bu iki düzlem arasında mekik dokuyarak mümkün olmaktadır. Diğer yandan bedenin fiziki varlığı da biyoteknolojik inşa ve dönüştürmelerle, doğa-temelli olmaktan teknoloji-temelli olarak yeniden tanımlanmaya doğru gitmektedir. Neoliberal iktisadın gayriinsanileştirdiği insan ve bedeni, tekno-fetişizmin yönettiği bir sağlık piyasası ortamında mutlak anlamda nesne haline gelmektedir.

## Sonuç

Bütün bu koşullar içinde, tıp bilimi, zanaat niteliğini yitirir ve teknik bir etkinliğe indirgenir gibi görünmektedir. Kuşkusuz, konusu insan olduğu için, tıp biliminde, teknolojinin kapsayamayacağı bir öngörülmezlik payı mevcut olabilecektir. Ancak sorun, teknolojinin işgal ettiği alanın, hekimin ustalık alanından ele geçirilen bir yetiler toplamı olmasıdır. Usta olabilmek için gerekli deneyim ve pratik alanı ise hızla teknoloji tarafından işgal edilmektedir. İnsanın nesneleştiği bu tekno-fetişist piyasada, tıbbın varoluş nedeni olan hasta bedeni sağaltma işlevi, teknolojinin öncelikli olduğu bir süreç içinde yeniden tanımlanmaktadır. Böylece tekniğin araç ve süreçlerinin kutsanması, ayrıca bu öncelemin münhasıran değişim değeriyle ölçülen bir hale gelmesi, sağaltımın, asıl hedefi olan insan cinsinden ifade edilmemesi sonucunu doğurmaktadır. Diğer yandan, tıbbın insansızlaşması, insan kavramının yeniden biçimlendiği insan-sonrası (post-human) bir var oluşa geçiş olasılığıyla koşut gitmektedir. İnsanın protetik, biyolojik olarak değiştirilmiş, yapay zekâ ve makineyle bütünleşen bir varlığa dönüşümü, belki bir evrim aşaması olarak değerlendirilebilir; ancak, bu sürecin yoğun olarak piyasa güdümünde gerçekleştiği, neo-liberal iktisadın biçimlediği keskin toplumsal eşitsizlikler içinde yeni bir kast yapısı ortaya çıkarabileceği dikkate alınmalıdır. Geleceği öngörmek, bu denli hızlı ve karmaşık bir tekno-bilimsel ilerleme olan bir çağda neredeyse olanaksızdır. Bununla birlikte insanı kusurlu yapan düşünömselliğinin, aynı zamanda beklenmedik direniş ve dönüşümlerin kaynağı olabileceği unutulmamalıdır.

1. Jacques Jouanna (2012). Greek Medicine from Hippocrates to Galen, Brill, Leiden, Boston, s. 264.
2. İbn Bahtışû (2014). Tıp Sanatı ve Nefs Halleri, (çev. Abdülkadir Coşkun) Litera Yayıncılık, İstanbul, ss.12-13.
3. Birunlu Ebu Reyhan (1937). Kitabüssaydele Fittib Mukaddimesi, (Türkçe'ye çeviren: Prof. Şerefeddin Yalıtıkaya) Milli Necmua Basım Evi, İstanbul, s.10.
4. İbn-i Sînâ (2014). El-Kânûn Fî't-Tıbb, Birinci Kitap, (Çeviren: Prof. Dr. Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s.5.
5. Nancy G. Siraisi (1987). Avicenna in Renaissance Italy, The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500, Princeton University Press, Princeton, s.24.
6. Sigmund Freud (1983). Cinsiyet Üzerine, Say Yayıncılık, İstanbul, s.s.38-39.